

VEFATININ 100. YILINDA İSMAİL BEY GASPIRALI*

İSMAİL TÜRKÖĞLU**

Sayın Rektör Yardımcısı, Sayın Dekanlar, Sayın Yüksekokul Müdürleri, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü Sayın Mithat Aydın kardeşim. Kendisi gelip bizi şereflendirdiniz dedi. Şüphesiz davetiniz vesilesiyle aranızda bulunmaktan çok memnun olduğumu belirtmek isterim. Ayrıca, en son 2 yıl önce gelmiş olduğum bu güzel üniversitenin kampüsünü yeniden görmekten dolayı mutluluğumu sizinle paylaşmak isterim. Bu hafta bizim için elbette önemli bir hafta. Çünkü 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı Haftası. Meclisimizin açıldığı gün. Mithat Hocamın o güzel girizgâhından sonra tabii ben Gaspıralı İsmail Beyi size nasıl daha iyi anlatabilirim diye biraz düşündüm.

Ahmet Cevad isimli Azerbaycanlı bir şair tarafından yazılan ve yine Azerbaycanlı meşhur besteci Üzeyir Hacıbeyli tarafından bestelenen “Çırpınırdı Karadeniz” isimli şiirde geçen “vefalı Türk geldi yine, selam Türk’ün bayrağına”, Türk’ün soydaşlarına olan vefasını gösteren önemli bir misaldir. İsmail Gaspıralı’nın vefatının 100. yılında Türk vefasını bir kere daha göstermiştir. İsmail Bey Gaspıralı kuşkusuz en büyük hizmetini o dönemde Rusya İmparatorluğu idaresi altında yaşamakta olan Türk ve Müslümanlara yapmış olmasına rağmen, vefatının 100. yılında ona layık olduğu takdir ve kıymeti vermek Türkiye Türklerine nasip oldu. Yeterince olmasa da, Gaspıralı hakkında belgeseller, kitaplar, albümler, konferans ve bilgi şöleni yapıldı. Durumları şu an için belirsiz olan Kırım Tatarlarını bir yana bırakacak olursak, Kazan Tatarları, Başkurtlar, Azerbaycanlılar, Kazaklar, Türkmenler, Özbekler ve Kırgızlar bu yılda Gaspıralı için fazla birşey yapmadılar. Sessiz sedasız yapılan bir-iki küçük program dışında birşey işitilmedi. Kendilerine geçmişte büyük hizmetler yapmış olan bu büyük fikir adamı ve aksiyoneri vefatının yüzüncü yılında anmamak, vefasızlığın kötü bir örneğidir. Türkiye Türkleri bu yönden daha vefalı davrandılar diyebiliriz. Milletine hizmet etmiş kişileri böyle önemli sene-i devriyelerinde anmak, millet olmanın önemli özelliklerindedir. Onlar bizim yıldızımızdır. Biz onlara bakarak yol buluyoruz.

İsmail Gaspıralı 1851’de Kırım’da Avcıköy’de doğmuş ve babası sonradan asilzade olmuş bir ailenin çocuğudur. Asilzade olmak o dönemde, Çarlık Rusyasında size birtakım imkânlar sunuyordu. Askerî okula ya da üniversiteye daha rahatlıkla gidebiliyordunuz. Nitekim Gaspıralı da memleketinde ilkokulu bitirdikten sonra Moskova’daki bir askerî okula gidiyor. Moskova’daki Slavcılık cereyanının baş bayraktarı o vakitlerde keskin kalemli Katkof isminde bir muharrir idi. Bu muharrir

* Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından 22 Nisan 2015 tarihinde PAÜ. Kongre ve Kültür Merkezi’nde düzenlenen konferansın metnidir.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Kırım seyahatlerinde birinde İsmail Gaspıralı'nın babası, Bahçesaray'ın küçük mirzalarından Mustafa Mirza ile tanışmış ve onun oğlu İsmail Moskova'daki harbiye mektebine girip talebe olduğu vakit, Katkof'un evi genç Kırım mirzasına bir misafirhane gibi olmuştur. Genç harbiyeli İsmail bayramlarda Katkoflara geliyor ve kısa tatillerini onlarda geçiriyordu. Katkof'un evinde Sırp ve Bulgar isyanları için para ve silah toplanıyor, isyanlar için genç harbiyeliler arasından gönüllüler seçiliyordu. Türkiye'nin ortadan kaldırılması için planlar yapılıyordu. Genç bahriyeli İsmail bunların hepsine şahit oluyor ve görüyordu. Onun Rus üniforması içindeki Türk yüreği çarpıyor ve genç kafası birçok suallere cevap arıyordu. Peki, bunlar, Ruslar kendi kardeşleri Bulgarlar ve Sırları Türk idaresinden kurtarmak için çalışıyorlar, çabalyorlar; ya ben? Ben kimim? Türkoğlu Türk, bana burada bir vazife düşüyor mu? İşte Katkof'un evinde başlayan bu uyanıştan büyük bir Türk milliyetperveri ve mütefekkeri ortaya çıktı. Moskova yılları onun mensubu olduğu Türk-Tatar milletine büyük muhabbet duymasına vesile oldu.

Genç bahriyelinin artık Rus askeri okulunda eğitime devam etmesi mümkün değildir. Mektepten Bulgarlara ve Sırlara yardım için firar eden Rus arkadaşlarıyla o da firar etti. Rumeli'nde Türkler tarafında, Rus ve Slavlara karşı mücadele etmek için İstanbul'a kaçtı. Fakat İstanbul'da umduğu ilgi ve alakayı göremeyince Fransa'ya gitti ve burada bir-iki yıl yaşadı. Paris'te ne iş yaptığı hakkında fazla bir bilgimiz yoktur. 1875'de Bahçesaray'a geri döndü. Moskova'daki Rus muhiti, İstanbul ve Paris günleri Gaspıralı'nın zihnini berraklaştırdı. Paris'te Fransızcasını geliştirdi. Memleketine döndükten sonra bir müddet belediye başkanlığı yaptı. Fakat kafasında hep şu soru vardı: "Milletim için ne yapabilirim? İkinci sınıf insan muamelesi görmekte olan vatandaşlarımın hayatını daha iyi bir duruma nasıl getirebilirim?" Sonunda bir gazete çıkarmaya karar veriyor.

Gaspıralı Tercüman gazetesini 1883'de çıkarmaya başlıyor. Tercüman gazetesi o dönemin WhatsApp'ıdır. Bugün WhatsApp'ı nasıl herkes kullanıyorsa, yüz yıl önce de Türk dünyasında haberleşme Tercüman üzerinden sağlanıyordu. Adriyatik'ten Çin Seddi'ne, Kaşgar'dan Romanya'ya, İstanbul'dan Kazan'a kadar bütün Türk dünyasında en çok okunan bir gazete idi. Meşhur düşünür Cemaleddin Efgani Tercüman için şöyle yazıyor: "Parmakla Elektrik düğmesine basıldığı gibi Gaspıralı da özünün kalemını sadece hayat damarlarının en mühim noktaları üstünde yürütmektedir". Gaspıralı Türk ve İslam dünyasının geri kalmışlığına çareler arıyor. Bunun için "cedid okulları" açıyor. Cedit okulları çocuklara 40 günde okuma yazma öğretiyor. Bence onun en önemli özelliklerinden biri de, toplumun yarısını oluşturan kadınların özgür bireyler olarak toplumda yer almasına yaptığı katkıdır. Bu nedenle Türk kadınları da Gaspıralı'ya çok şey borçludur. Çünkü o kadınları dört duvar arasından kurtarmak için büyük bir mücadele vermiştir.

Rusya'da malum olduğu üzere 1905'de bir devrim oluyor ve meşrutiyet ilan ediliyor. Bu meşrutiyet sırasında Rusya Müslümanları, İsmail Gaspıralı, Aldürreşid İbrahim ve daha başka kişilerin rehberliğinde Rus parlamentosuna 33 milletvekili göndermeyi başarıyorlar. Kendisi hiçbir zaman öne atılmamış yani istese kendisi

de milletvekili olabilirdi; fakat böyle bir şey talep etmemiş. Onun temel arzusu millete hizmettir ve çok meşhur idealini “dilde, fikirde, işte birlik” hayata geçirmektir. Artık bu sözü bilmeyen gençlerimiz çok azdır belki. Onun diğer bir meşhur sözü de şudur: “Milletini seviyorsan bildiğin işten başla” yani milletin için hangi bir şey yapmak istiyorsan en iyi bildiğin işle başla.

Yukarıda bahsetmiştim, Fransa’dan Bahçesaray’a dönüyor ve evlenmek istiyor. Ancak kız babaları Avrupa’dan gelmiş ve henüz belirli bir işi olmayan Gaspıralı’ya kızlarını vermekte biraz nazlanıyorlar. Yaz tatili için Kırım’a gelen Rusya’nın büyük Müslüman tüccarlarından Akçurinlerin kızı Zühre’ye gönlünü kaptırıyor. Kızın da kalbi Gaspıralı’ya karşı boş değildir. Uzun zaman mektuplaşıyorlar. Ancak sınıf farkı bu evliliğe engel oluyor. Gaspıralı o sırada bir muallim, kızın babası fabrikatör. Gaspıralı kız istemek için Simbir’e (Ulyanovsk) gidiyor ancak kızın ailesinden şiddet görüyor. Fakat Gaspıralı doğru bildiği yoldan kesinlikle dönmüyor ki bu onun hayat felsefesidir aynı zamanda; ben “bu hanımla evleneceğim” diyor onun için dayak yemeyi ve hapse girmeyi göze alıyor. Nitekim bütün zorluklara rağmen Zühre Hanımla evleniyor ve bu evlilikten sekiz çocuğu oluyor. Fakat kızın ailesi Gaspıralı’ya küsüyor ve yaklaşık 20-25 yıl kızları ve damatlarıyla hiç görüşmüyorlar. 1913’de kızın babası iflas edince İstanbul’a kaçarken yol üzerindeki Bahçesaray’a uğruyor, kızı ve damadıyla görüşüyor.

Gaspıralı Tercüman’ı çıkarttığı matbaayı krediyle kuruyor. Başlangıçta Tercüman’ın okuyucu kitlesi çok az olmasına rağmen peyder pey artıyor. En sonunda da on-onbeş bin aboneye kadar ulaşıyor. Tercüman İstanbul’da çok okunan bir gazetedir. Fakat II. Abdülhamid bu gazetenin İstanbul’da okunmasına zaman zaman kısıtlamalar getiriyor ve İstanbul’a girişini yasaklıyor. Bunun üzerine İsmail Gaspıralı matbaasında bastığı kitaplardan birer nüsha alarak 1893-94’de İstanbul’a geliyor ve II. Abdülhamid’e takdim ediyor. Padişah kendisini II. Dereceden Mecidiye Nişanı ile ödüllendiriyor ve Tercüman’a uygulanan yasak kalkıyor. Ancak bir müddet sonra değişik zamanlarda Tercüman yeniden yasaklanıyor. Bu dönemde İstanbul’da öğrenci olan meşhur gazeteci ve cemaat hadimi Fatih Kerimi İstanbul’da Tercüman’a olan ilgiyi şöyle yazmaktadır: Tercüman İstanbul’a geldiği zaman sokak satıcıları İstanbul’un her köşesinde “Tercüman geldi” diye bağırırlardı. Tercüman’ın İstanbul’da bu kadar fazla rağbet görmesini ben gazetenin sade diline ve geniş bir yelpazaden verdiği haberlere yorumluyorum. Tercüman İstanbul halkının anlayabileceği bir dilde çıkıyordu. Dönemin İstanbul matbuatı ile Tercüman’ı mukayese ettiğiniz zaman Tercüman’ın dilinin çok daha kolay olduğunu görürsünüz. Metinlerde Arapça ve Farsça sözlere fazla yer verilmiyordu. Günümüzde de Arap harflerini bilen herkes Tercüman’ı kolaylıkla okuyabilir. Ancak İstanbul gazetelerini anlamak daha zordur.

Esasında Tercüman’da Osmanlı Devleti aleyhine tek bir kelime bulmak mümkün değildir. Aynı dönemde Rusya’nın değişik şehirlerinde çıkan Vakit, Yıldız, Turmuş, İdil, Ahbar, Kazan Muhbiri gibi diğer önemli gazetelerde de 1917’ye kadar, Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine tek bir kelime bulmak mümkün

değildir. Oysa aynı dönemde dönemde Sultan Abdülhamid aleyhine Avrupa'da çok sayıda gazete ve dergi çıkarılıyordu. Tercüman'ın İstanbul'da çok fazla rağbet görmesi II. Abdülhamid'i korkutmuş olabilir mi?

İsmail Gaspıralı'nın büyük bir hedefi de 1907'de Bütün Dünya Müslümanları Kongresi'ni toplayıp İslam dünyasının içinde bulunduğu problemlere çözüm yolu bulmaktı. Dünyanın farklı yerlerinden yaşayan Müslümanların temsilcilerini İstanbul'da toplamak istiyordu. Ancak resmi müracaatına rağmen İstanbul'da böyle bir toplantıya izin alamadı. Bunun üzerine kongreyi Kahire'de toplamaya karar verdi. Bu vesileyle birkaç kere Kahire'ye gidip geldi. Fakat muvaffak olamadı. İngiliz işgali altındaki Mısır yöneticileri kongrenin toplanmasını engellediler.

Gaspıralı için "bahtiyar öldü" derler. Bahtiyardır çünkü hedeflerinin hemen hemen tamamına ulaşmıştır. Bir insan için hedeflerinin tamamına ulaşmak çok önemlidir. Hepimiz günlük hayatta hedeflerimizin hepsine ulaşamıyoruz. Fakat Gaspıralı yukarıda bahsedilen kongre dışında hedeflerinin hepsine ulaşmıştır. 1914 de vefat ettiğinde Kaşgar'dan İstanbul'a, Kazan'dan Bakü'ye kadar her tarafta onun credit okulları ve yüz binlerce öğrencisi vardı. Belki 1917'de devrim olmasaydı, Rusya'da yaşayan Türklerin durumu bugünkü şartlarından çok daha iyi olabilirdi. Fakat 1917 devrimi onların hayatında bambaşka yeni bir sayfa açtı. Bizimle olan irtibatları tamamen kesildi ve 1991'e kadar eski SSCB ülkelerinde 'de İsmail Gaspıralı burjuva milliyetçisi olarak adlandırıldı. Hakkında tek bir araştırma yapılmasına müsaade edilmedi. Hatta mezarına dahi tahammül edemiyorlar. Sovyet döneminde mezarını parçaladılar. Mezarının yeri eski resimlerden bakılarak 1991'de yeniden yaptırıldı. Kırım Tatarlarının da 1944'de Stalin tarafından sürgün edilmesiyle Bahçesaray'da Gaspıralı'nın tüm izleri silindi. Ancak 1991'den sonra İsmail Gaspıralı Kırım'a ve Türkiye dışındaki Türk dünyasına yeniden dönmeye başladı ve 2001 yılında yani doğumunun 150. Yılında pek çok toplantı ve belgesel yapıldı. 1991'den sonra Bahçesaray'daki evi ve matbaası müze haline getirildi. Bahçesaray'da yapılan Gaspıralı müzesi ve diğer yenileme faaliyetlerinin çoğu Türkiye'nin yardımlarıyla gerçekleşmiştir. Türkiye'nin bir de şu özelliği vardır tabii, bu 1071'den beri devam eden bir özelliktir. Dünyada başı derde düşen Türklerin sığınabileceği tek liman burasıdır. Başka bir liman yoktur. 1071'de Türkiye'ye başlayan göç hâlâ daha devam etmektedir. Suriye'den, Afganistan'dan, Doğu Türkistan'dan dünyanın her tarafından başı derde düşen Türkler Türkiye'mize gelmektedir. İşte bu gördüğünüz işlerin hepsi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin paralarıyla yapılmaktadır. Bu resimde gördüğünüz İsmail Gaspıralı'nın doğduğu ve hayatının önemli bölümünün geçtiği yer ve eski Kırım hanlarının başkenti. Belki burayı seçmesinin bir sebebi de, Kırım Hanlığı'nın başkenti olması olabilir. Çünkü burası aynı zamanda camileri, çeşmeleri, dar sokaklarıyla eski bir Osmanlı ve Müslüman şehridir.

Yukarıda bahsettiğim çok sevdiği eşi Zühre Hanım da onu çok sevmiş, onun için ailesini terk ederek, birçok meşakkete göğüs germiştir. Zühre Hanım ona iyi bir yoldaş olmuştur. Bütün işlerinde en önemli yardımcıdır. Gaspıralı 1914'te vefat

ettiği zaman bütün Türk dünyası ağlamıştır. Türk dünyasının her tarafında çıkan gazeteler “İnnâ lillâh ve innâ ileyhi râciûn (biz Allah’dan geldik, Allah’a döneceğiz)” başlığıyla çıkmıştır. İstanbul’dan Kaşgar’a kadar Türk dünyasının bütün önemli merkezlerinde çıkan gazetelerde milli matem ilan edilmiştir. Vefatından çok kısa bir süre önce, 1914 yılının bahar aylarında şifa bulurum ümidiyle İstanbul’a gelmiş, ancak tek başına Kırım’a dönemediğinden Yusuf Akçura nezaretinde Bahçesaray’a gitmiştir.

Biraz da günümüze kadar Gaspıralı konusu üzerine neler yapılmış onlar üzerinde duralım: Kuşkusuz en önemli eserlerden birisi Cafer Seyidahmet Kırimer tarafından yazılan biyografidir. Gaspıralı üzerine okuyabileceğiniz çok güzel bir eserdir. Cafer Seyidahmet Kırimer onun çağdaşdır. Aynı dönemde yaşamışlardır. O nedenle burada yazılan bilgiler birinci el kaynak özelliği taşır. İstanbul Türk Ocakları bu eserin yeni bir baskısını yaptı. Nadir Devlet tarafından hazırlanan “İsmail Bey Gaspıralı” da önemli bir eserlerden biridir. Doğumunun 150. Yılı münasebetiyle 2001 yılında İstanbul Türk Ocaklarının hazırladığı eser ve Ankara’da Kırım Türkleri Derneği’nin çıkardığı İsmail Bey Gaspıralı için isimli eserler de son yıllarda basılan önemli eserlerdir. Kırım Derneği’nin çıkardığı eserde dünyada Gaspıralı üzerine çalışan hemen hemen bütün bilim adamlarının makelesi vardır.

Yukarıda bahsettiğim Bütün Dünya Müslümanları Kongresiyle ilgili belge ve bilgiler de Tokyo Üniversitesi tarafından neşredilmiştir. Ege Üniversitesi’nden bu yıl emekli olan Prof. Dr. Yavuz Akpınar Gaspıralı’nın bütün eserlerini neşretti. Bu eserleri edebiyat, tarih ve diğer bölümlerde okuyan arkadaşlarımızın okumasında fayda var. Özellikle de edebiyat ve tarih bölümünde okuyan arkadaşlarımızın muhakkak Gaspıralı’nın kitaplarını okumalıdır. Çünkü o bir yıldızdır, karanlıkta yolumuzu nasıl yıldızlara bakarak buluyorsak, Türk Dünyası’nın karanlığını da Gaspıralı’nın eserleriyle aydınlatacağız ve yolumuzu bulacağız.

Kim tarafından söylendiğini hatırlamıyorum ama “büyüklerini anmayan milletler küçülür” çok doğru bir sözdür. Türk milletine hizmeti geçen bütün aydınları önemli tarihlerde anmalıyız. Gaspıralı için böyle bir anma toplantısı düzenlemesinden dolayı Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma Merkezi Müdürü Prof. Dr. Mithat Aydın Hocama çok teşekkür ediyorum. Siz de bu güzel havada dışarıda gezip dolaşmak varken, buraya geldiniz, size de çok teşekkür ediyorum.

Ekler

Ek 1: Gaspıralı İsmail Bey 1851-1914 (Fotoğraf 1897'li yıllara ait)

Ek 2: Gaspıralı'nın vefatını okuyucularına duyururan Tercüman

Ek 3: Tercüman'ın 25. yılı münasebetiyle Şura dergisinde yayınlanan makale

Ek 4: Gaspıralı'nın evi ve matbaasının bulunduğu sokak

Ek 5: Bahçesaray'da bir cami

Ek 6:Gaspiralı'nın mezarı